

VU Research Portal

Academische vrijheid en het universitair grootbedrijf

van Lunteren, F.H.

published in

Academische vrijheid
2020

document version

Early version, also known as pre-print

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

van Lunteren, F. H. (2020). Academische vrijheid en het universitair grootbedrijf. In K. van Berkel, & C. van Bruggen (Eds.), *Academische vrijheid : Geschiedenis en actualiteit* (pp. 87-115). BOOM.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Academische vrijheid en het universitair grootbedrijf

Frans van Lunteren

Academische vrijheid is van oudsher een kernwaarde binnen de universitaire gemeenschap. Het is deze vrijheid die doorgaans wordt genoemd als een van de meest aantrekkelijke aspecten van een academische carrière. Academische vrijheid werd en wordt gezien als een essentiële voorwaarde voor het functioneren van universiteiten. Het zoeken naar waarheid en het uitdragen van de resultaten van die zoektocht, ongehinderd door welke belangen of belemmeringen ook, maken de essentie uit van de wetenschap. Die vrijheid is allerminst een vanzelfsprekendheid. Nog in de zomer van 2015 maakten diverse wetenschappelijke organisaties in binnen- en buitenland hun zorgen kenbaar over de academische vrijheid in Turkije. In reactie op de mislukte staatsgreep in dat land zijn talloze Turkse wetenschappers en bestuurders geschorst, ontslagen of zelfs gearresteerd op verdenking van ‘terroristische activiteiten’. Soortgelijke uitingen van zorg richtten zich ditzelfde jaar op vermeende aantastingen van de academische vrijheid in landen als China, Egypte en Iran.¹

In dat licht gezien is de situatie in Nederland buitengewoon rooskleurig. Net als de Nederlandse burger, kent ook de Nederlandse wetenschapper een verhoudingsgewijs grote mate van vrijheid. Het thema is in Nederland tijdens de afgelopen decennia dan ook nauwelijks onderwerp van openbare discussie geweest, behoudens bij enkele schaarse incidenten. Voorbeelden van dergelijke vermeende inbreuken op de academische vrijheid zijn de Buikhuisen-affaire in de jaren zeventig, de bestuurlijke ingreep bij de afscheidsrede van de Utrechtse hoogleraar Nieuwe Testament Pieter van de Horst in 2006 en, meer recentelijk, de ministeriële interventie naar aanleiding van de MH17-lezing van patholoog-anatoom George Maat.² Dit betrekkelijk geringe aantal incidenten wekt de indruk dat het met die academische vrijheid in Nederland wel goed zit.

Een andersoortige bedreiging voor de academische vrijheid manifesteerde zich de afgelopen jaren in met name de Angelsaksische wereld. Hierbij gaat het om studenten (en sympathiserende stafleden) die gevrijwaard willen worden van controversiële, als pijnlijk of kwetsend ervaren opvattingen of uitingen, waaronder zogenaamde “micro aggressions”. Een en ander gaat gepaard met de roep omstreken sprekers te weren, en de vraag naar “safe spaces” en “trigger warnings”.³ De oorzaak van deze toenemende gevoeligheid wordt veelal gezocht in de opkomst en bloei van de zogenaamde “identiteitspolitiek”. In 2016 baarde de University of Chicago enig opzien door in een welkomstbrief aan

¹ Zie bijvoorbeeld het Jaarverslag van de KNAW 2015.

² W. Dekker, *De affaire Buikhuisen: het ontstaan en de achtergronden van de rel rondom zijn biosociale onderzoek*. Doctoraalscriptie Erasmusuniversiteit (Rotterdam 2009); P.W. van der Horst, “Tying down academic freedom”, *Wall Street Journal* 30 juni 2006; N. Righton, “Eerherstel voor George Maat, Van der Steur maakt excuses”, *De Volkskrant* 14 januari 2016, <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/eerherstel-voor-mh17-anatoom-maat-van-der-steur-maakt-excuses~b539379c/>, geraadpleegd op 3-6-2019.

³ Voor een goed overzicht van de uiteenlopende kwesties, zie K. Whittington, *Speak freely. Why universities must defend free speech* (Princeton 2018); zie ook de website van de American Association of University Professors, in het bijzonder de rapporten ‘Academic Freedom and outside speakers’ (2006), ‘Freedom in the classroom’ (2007) en ‘Trigger warnings’ (2008): <https://www.aaup.org/our-programs/academic-freedom/resources-academic-freedom>, geraadpleegd op 3-6-2019.

nieuwe studenten te benadrukken dat zij dergelijke praktijken onverenigbaar acht met haar visie op de academische vrijheid. Ook hier geldt weer dat het vooralsnog in Nederland zo'n vaart niet loopt. De protesten van UvA-medewerkers en studenten tegen de door de UvA georganiseerde lezing van de Canadese psycholoog Jordan Peterson waren uitzonderlijk en golden niet zozeer zijn komst op zich als wel het gebrek aan een tegengeluid bij het optreden van Peterson.⁴

Toch klinkt de laatste tijd ook in Nederland vaker de klacht dat de academische vrijheid onder druk staat of bedreigd wordt. Hierbij gaat het niet zozeer om directe ingrepen door een universitair bestuur of de overheid, als wel om de vermeende aantasting van de autonomie van hetzij de academische onderzoeker, hetzij wetenschappelijke organisaties of gemeenschappen. Nieuwe bestuursstructuren, flexibele arbeidscontracten, toegenomen regelgeving, prestatieafspraken en kwaliteitsmetingen, valorisatie-eisen en de drang tot publiek-private samenwerking dragen bij aan een gevoel van onvrijheid bij universitaire onderzoekers. Die onvrijheid uit zich eerder in zelfcensuur en noodgedwongen aanpassing dan in concrete restricties of harde ingrepen. De met veel publiciteit omgeven ontslagname van de Groningse historicus Eelco Runia heeft deze breed ervaren onvrijheid nog eens benadrukt. Niet toevallig begint zijn onlangs verschenen boek *Genadezesjes* met het aan Roger Daltrey ontleende motto: "I'm free And freedom tastes of reality", en eindigt het met een verwijzing naar het wetsartikel waarin de academische vrijheid is vastgelegd.⁵

Deze bijdrage beoogt een overzicht te geven van de recente veranderingen in de universitaire wereld in Nederland die aanleiding hebben gegeven tot het gevoel van afnemende vrijheid. Bijzondere aandacht zal daarbij uitgaan naar de veranderende houding bij de overheid ten aanzien van de vrijheid van wetenschappers om zelf hun onderzoeksagenda te bepalen, onder meer tot uiting komend in de toenemende invloed van het Ministerie van Economische Zaken op die agenda. Daaraan vooraf gaat een korte bespreking van de hedendaagse betekenisinhoud van het begrip academische vrijheid, zoals die is vastgelegd in recente hoger-onderwijswetten. Tot slot volgen nog enkele algemene beschouwingen.

Wat betekent academische vrijheid vandaag de dag?

Een zoektocht naar de betekenis van het begrip academische vrijheid leidt allereerst naar bestaande wettelijke bepalingen. In veel landen is de academische vrijheid in de wet verankerd, soms zelfs in de Grondwet. Zo vermeldt het derde lid van artikel 5 van de Duitse Grondwet: "Kunst und Wissenschaft, Forschung und Lehre sind frei". Evenzo stelt Artikel 13 in het Handvest van de Grondrechten van de Europese Unie: 'De kunsten en het wetenschappelijk onderzoek zijn vrij. De academische vrijheid wordt geëerbiedigd.' In de Nederlandse Grondwet komt academische vrijheid als zodanig niet voor. Wel vinden we er een aantal grondrechten die hieraan raken, zoals de vrijheid van meningsuiting (die eveneens deel uitmaakt van het Duitse artikel 5) en de vrijheid van onderwijs. Vermeende internationale inbreuken op de academische vrijheid hangen veelal samen met de verdenking dat wetenschappers ontslagen, gearresteerd of geïntimideerd zijn op grond van uitingen van wetenschappelijke opvattingen of bevindingen die anderen (autoriteiten, pressiegroepen) onwelgevallig

⁴ <https://www.folia.nl/opinie/124762/>, geraadpleegd op 3-6-2019.

⁵ E. Runia, *Genadezesjes. Over de moderne universiteit* (Amsterdam 2019), p. 5, 198.

zijn.

Waar de Nederlandse Grondwet het begrip academische vrijheid niet kent, is die vrijheid wel opgenomen in de Wet op het Hoger onderwijs en Wetenschappelijk onderzoek (WHW) van 1993. Zo stelt artikel 1.6 van deze wet nadrukkelijk: “Aan de instellingen wordt de academische vrijheid in acht genomen.”⁶ Tot die instellingen worden in de WHW overigens niet enkel de universiteiten gerekend, maar tevens de hogescholen. Wat de wetgever onder de genoemde vrijheid verstaat, wie die vrijheid in acht moet nemen, wie daarop aanspraak kan maken, en waar de grenzen van die vrijheid liggen is minder duidelijk. De wet laat zich hier niet over uit en jurisprudentie op dit gebied is er niet of nauwelijks. Uit de wetsbepaling spreekt overigens eerder een zorgplicht van de instelling zelf dan een recht van leden van die instelling om gevrijwaard te blijven van oneigenlijke bemoeienis van bijvoorbeeld de overheid.

Voor een nadere precisering van het begrip academische vrijheid in de Nederlandse context kunnen we echter terecht bij de memorie van toelichting bij het ontwerp van de Wet op het Wetenschappelijk Onderwijs (WVO) van 1986. In die wet vinden we in artikel 6 eenzelfde formulering met betrekking tot de academische vrijheid als in de latere WHW. In deze toelichting wordt de academische vrijheid omschreven als een recht dat betrekking heeft op individuele onderzoekers, docenten en studenten. Het gaat om respectievelijk “de vrijheid van de wetenschapsbeoefenaar om zelf het onderzoekthema te initiëren en bij het verrichten van onderzoek eigen inzichten te volgen”, “de vrijheid van de docent om op zijn vakgebied die wetenschappelijke opvattingen te verkondigen die naar zijn mening de juiste zijn en vervolgens op zijn bevoegdheid inhoud en methode van het door hem te geven onderwijs”, en “de vrijheid van de student om niet te worden gedwongen bepaalde wetenschappelijke opvattingen aan te hangen of te verkondigen”, ofwel om “een vrijwaring van indoctrinatie”.⁷

Deze nadere invulling van academische vrijheid sluit goed aan bij oudere interpretaties in binnen- en buitenland, met echter één opvallende uitzondering, namelijk daar waar het gaat om de vrijheid van studenten, de zogenaamde *Lernfreiheit*. Oorspronkelijk werd hieronder de vrijheid verstaan een eigen studieweg te kiezen en dat pad in eigen tempo te doorlopen. De massificatie en daarmee gepaard gaande verschooling van de universiteit heeft in de praktijk geleid tot een verregaande inperking van die vrijheid. Studietrajecten zijn tegenwoordig veelal voorgeschreven en uitzonderingen daarop worden slechts mondjasmaat toegestaan. Het bindend studieadvies dwingt daarbij studenten tot het succesvol afleggen van een minimum aantal tentamens binnen het eerste studiejaar. Daar komt nog bij dat de wet tegenwoordig ook van toepassing is op hogere beroepsopleidingen, waarbij van studievrijheid überhaupt niet of nauwelijks sprake was. Mogelijk was dit laatste gegeven mede debet aan de weinig heldere formulering van de betreffende wetstekst in de WHW.

Het recht van studenten op vrijwaring van indoctrinatie is hoe dan ook een nogal schamele invulling van het begrip academische vrijheid, en zelfs een wat paradoxale, daar onderwijs uit de aard der zaak gepaard gaat met ‘indoctrinatie’. Uiteindelijk gaat het er niet enkel om studenten bepaalde academische

⁶ <https://wetten.overheid.nl/BWBR0005682/2019-02-01#Hoofdstuk1>, geraadpleegd op 3-6-2019.

⁷ R.G. Louw, *Het Nederlands hoger onderwijsrecht: Een thematisch commentaar op de Wet op het hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek* (dissertatie Leiden 2011), p. 32.

vaardigheden aan te leren, maar ook om ze wetenschappelijke opvattingen en inzichten bij te brengen die ze tijdens een examen dienen te kunnen reproduceren. Dat is geen probleem zolang het geen al te omstreden of buitenwetenschappelijke (religieuze of politieke) opvattingen betreft. Dat maakt het merkwaardig dat de toelichting expliciet spreekt van “wetenschappelijke opvattingen”. Wellicht is het juist om ruiterlijk te erkennen dat in Nederland de academische vrijheid niet langer van toepassing is op studenten. In het resterende deel van dit essay zal de *Lernfreiheit* verder niet besproken worden.

Maar ook de vrijheid van de wetenschappelijke staf op het gebied van onderwijs is volgens de toelichting niet onbeperkt. De eerder aangehaalde memorie van toelichting is daar expliciet over: de “docent werkt in het kader van een door de faculteitsraad vastgesteld en door het vakgroepsbestuur nader bepaald onderwijsprogramma. Zijn onderwijs dient er ook op gericht te zijn om op didactisch verantwoorde wijze studenten verder te brengen in het vak.” In de WHW komen de in de WWO genoemde vakgroepen niet langer voor en is de inhoud van het onderwijs bovenal een zaak van de faculteit geworden, waarbinnen immers dat onderwijs plaatsvindt. Door die collectieve verantwoordelijkheid wordt de vrijheid van de individuele docent uiteraard ingeperkt en is de facto ook de *Lehrfreiheit* aan banden gelegd.⁸

Nu zou die facultaire verantwoordelijkheid nog gezien kunnen als uitdrukking van de collectieve autonomie van de daarvan deel uitmakende docenten. Het bestuur van de universiteit heeft hier immers strikt genomen geen zeggenschap over, evenmin als de overheid. In de praktijk ligt dit niet zo eenvoudig. Om voor financiering door de overheid in aanmerking te komen dienen opleidingen geaccrediteerd te worden door de Nederlands-Vlaamse Accreditatieorganisatie (NVAO). Die accreditatie is afhankelijk van een kwaliteitstoets uitgevoerd door een externe visitatiecommissie. Sinds 2011 worden universiteiten tevens onderworpen aan een ‘instellingstoets kwaliteitszorg’, waarvoor de NVAO eveneens verantwoordelijk is. Deze vraagt de universiteiten een eigen onderwijsvisie te formuleren en er zorg voor te dragen dat die visie overal in de organisatie geïmplementeerd wordt.⁹

Deze organisatorische bemoeienis met het onderwijs wordt nog versterkt door een tweede factor: de door de overheid met de instellingen gemaakte prestatieafspraken. Die afspraken hebben vooral betrekking op kwantitatieve indicatoren als uitval, studieduur en rendement. Financiële prikkels dienen de universiteiten te stimuleren om de studierendementen te verhogen. Binnen de organisaties wordt deze stimulans veelal vertaald in gestandaardiseerde onderwijsmodellen met geëxpliciteerde leerdoelen en een toenemend aantal toetsmomenten. Deze wel als “verschoolsing” aangeduide ontwikkeling dient de studenten beter bij de les dienen houden om de slagingskansen te vergroten. Die modellen betreffen weliswaar niet direct de inhoud van het onderwijs, maar in de praktijk zijn vorm en inhoud niet altijd van elkaar te scheiden. De professionele autonomie van de docent wordt daarbij ook nog eens verkleind door de steeds gebruikelijker eis tentamens en antwoordmodellen aan een collega voor te leggen, en de gemaakte werkstukken door een tweede corrector te laten beoordelen.¹⁰

⁸ Louw, *Onderwijsrecht*, p. 33.

⁹ Zie de website van de VSNU: https://vsnu.nl/nl_NL/instellingstoets.html, geraadpleegd op 3-6-2019.

¹⁰ Zie hiervoor bijvoorbeeld E. Runia, *Genadezesjes*.

Ten slotte heeft ook de onderzoeker te maken met een steeds verdere inperking van vrijheden. De academische wereld lijkt de laatste decennia steeds competitiever geworden en die competitie speelt vooral op twee terreinen: publicaties en, belangrijker nog, verworven externe middelen. Het bezit van een vaste aanstelling impliceert allerm minst een rustiger vaarwater. Zo worden onderzoeksgroepen onderworpen aan regelmatige visitaties door externe deskundigen, waarbij de kwaliteit en relevantie van het onderzoek tegen het licht worden gehouden. Individuele onderzoekers hebben daarnaast te maken met een jaarlijks resultaat- en ontwikkelingsgesprek met een leidinggevende. In beide gevallen kan een negatief oordeel consequenties hebben voor de voortzetting van het betreffende onderzoek of zelfs de aanstelling. Ook waar in een dergelijke situatie een eventueel ontslag wordt aangevochten, wordt echter zelden een beroep gedaan op de academische vrijheid.

Daar waar dat bij hoge uitzondering wel gebeurde (in 2012, in het geval van een celbioloog aan de Universiteit Twente), werd het beroep van de onderzoeker in kwestie verworpen door de Centrale Raad van Beroep. Ten aanzien van de academische vrijheid merkte de CRB op “dat die vrijheid niet betekent dat het functioneren van een hoogleraar niet hoeft te voldoen aan bepaalde, algemeen erkende, meetbare randvoorwaarden.”¹¹ Wetenschap geldt tegenwoordig als ‘topsport’ en die vraagt om blijvende en aantoonbare prestaties. Alleen zogenaamde ‘universiteitshoogleraren’ kunnen handelen naar het hen goedgevindt en beschikken dus over academische vrijheid in de strikte zin van het woord. Overigens staan die ‘meetbare randvoorwaarden’, ofwel kwantitatieve kwaliteitsindicatoren (impactfactoren, citatiescores en H-indexen) de laatste jaren steeds meer ter discussie.¹²

Maar het zijn niet alleen de hiërarchische structuren, de toegenomen competitie en de - mede daardoor – steeds hogere kwaliteitseisen die de vrijheid van de onderzoeker onder druk zetten. Het door de overheid ter hand genomen wetenschapsbeleid richt zich immers niet alleen op kwaliteit, maar tevens en in toenemende mate op de maatschappelijke betekenis van dat onderzoek. De onderzoeker, steeds meer aangewezen op externe financiering, geniet bij gevolg steeds minder vrijheid in de keuze van het onderzoeksthema. Ook deze beperking vinden we al terug in de Memorie van Toelichting op de Wet op het Wetenschappelijk Onderwijs. De academische vrijheid op het gebied van onderzoek behelst “de vrijheid van de wetenschapsbeoefenaar om zelf het onderzoeksthema te initiëren”, met dien verstande dat het “onderzoeksthema moet passen in het door het vakgroepsbestuur vastgestelde en door de faculteitsraad goedgekeurde onderzoekprogramma, dat op zijn beurt weer in relatie staat tot het nationaal wetenschapsbeleid”.¹³

Dat wetenschapsbeleid is, middels het alloceren van financiële middelen voor gewenste typen onderzoek, steeds meer nadruk gaan leggen op die onderzoeksthema’s waarvan de overheid maatschappelijk – en in het bijzonder economisch - nut verwacht en daarnaast op de wenselijkheid van privaat-publieke samenwerking – in het bijzonder samenwerking met de industrie. Hoe begrijpelijk deze bemoeienis ook is, zeker in het licht van de sterk toegenomen kosten van wetenschappelijk onderzoek,

¹¹ J.R. Groen, “Academische vrijheid en wetenschappelijke integriteit”, Preadvies voor de Nederlandse Vereniging voor Onderwijsrecht (NVOR), p. 29.

¹² R. Cagan, “San Francisco Declaration of Research Assessment”, *Disease Models & Mechanisms* 6, (2013); zie ook Science in Transition: <http://www.scienceintransition.nl/>, geraadpleegd op 3-6-2019.

¹³ Louw, *Onderwijsrecht*, p. 33.

zij staat haaks op het idee van academische vrijheid. Het is één ding om kwaliteit te eisen van wetenschappers die grote sommen geld tot hun beschikking krijgen, het is nog iets anders om de wetenschappelijke gemeenschap voor te schrijven met welke vragen zij zich dient bezig te houden en met wie zij moet samenwerken. Wetenschappelijke organisaties als de KNAW bepleiten dan ook steeds krachtiger de zaak van het ‘fundamentele’, nieuwsgierigheidsgedreven onderzoek.¹⁴

Het is interessant om te zien hoe er ook in dit opzicht sprake is van een radicale verandering in de houding van de overheid in de loop van de twintigste eeuw en hoe daarbij het credo van academische vrijheid geleidelijk aan verloren is gegaan. De volgende paragraaf beoogt deze verschuiving in iets meer detail voor het voetlicht te brengen.

Het primaat van de ‘zuivere wetenschap’

Om de huidige valorisatiewensen in een helderder perspectief te krijgen is het goed om de blik te wenden op het Nederlandse wetenschapsbedrijf in de periode rond 1900. Het is in deze tijd dat het onderzoekethos zich volledig meester had gemaakt van de vertegenwoordigers van Nederlandse universiteiten en dat dat ethos bepalend was geworden voor de identiteit van de academicus. Bij hoogleraarsbenoemingen prevaleerden inmiddels onderzoeksprestaties boven didactische vaardigheden. Universiteiten werden in hoog tempo voorzien van kostbare onderzoeksfaciliteiten, waaronder diverse laboratoria. Toch dienden die laboratoria formeel enkel het onderwijs. Aan het eind van hun studie dienden studenten hun kennis en vaardigheden te etaleren middels zelfstandig onderzoek. De universiteiten beschikten echter niet over daadwerkelijke onderzoeksbudgetten. Onderzoek was formeel geen onderwerp van staatszorg.

De beschikking over een vurig gewenst laboratorium leidde in de regel dan ook niet tot grote tevredenheid bij de hoogleraren. De begeleiding van practica en het promotieonderzoek, toen nog een integraal onderdeel van de studie, vergde veel van hun tijd en de middelen schoten altijd te kort. Jaar in jaar uit wezen hoogleraren in de natuurwetenschappen zowel curatoren als de minister op het onhoudbare van hun situatie. Er waren te weinig onderzoeksruimtes, er was tekort aan assistentie, er ontbraken essentiële instrumenten en de wel aanwezige instrumenten verkeerden in kommervolle conditie.¹⁵ Dit alles nam niet weg dat de Nederlandse natuurwetenschappers tot indrukwekkende onderzoekprestaties kwamen, die zich konden meten met die van toonaangevende onderzoekers in het buitenland. Daarbij waren zij volledig vrij in de keuze van hun onderzoekthematiek, de gebruikte methode, en de wijze van publicatie.¹⁶

¹⁴ Zie bijvoorbeeld het KNAW-rapport ‘Vrijheid van wetenschapsbeoefening in Nederland’ (Amsterdam 2018).

¹⁵ F. van Lunteren, ‘Van meten tot weten: de opkomst der experimentele fysica aan de Nederlandse universiteiten in de negentiende eeuw’, *Gewina* 18 (1995) p. 125-134.

¹⁶ A. Maas, ‘Tachtigers in de wetenschap. Een nieuwe kijk op het ontstaan van de “Tweede Gouden Eeuw” in Nederlandse natuurwetenschap’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 114 (2001) 354-376; D. Baneke, ‘Toegepaste natuurwetenschap aan de universiteit: contradictie of noodzaak?’, in L.J. Dorsman & P.J. Knegtman, *Universitaire vormingsidealen* (Hilversum 2005), p. 30-32.

Opvallend is de eensgezindheid waarmee deze onderzoekers de aard en betekenis van hun werk beschreven. Algemeen benadrukten zij het primaat van fundamenteel onderzoek, of liever: 'zuivere wetenschap'. De betekenis van die wetenschap was in hun ogen vooral gelegen in het culturele en nationale belang ervan. Kunsten en wetenschappen vormden de hoogste uitingen van een volk. Zij bepaalden als het ware het morele gehalte van een natie. Deze retoriek hing niet alleen samen met het cultureel nationalisme dat Nederland eind negentiende eeuw in haar greep kreeg, maar ook met de maatschappelijke situatie van de Nederlandse natuurwetenschappers. Vrijwel alle studenten in deze faculteit werden opgeleid voor het onderwijs, doorgaans als leraar aan een HBS of Gymnasium. Alleen enkele chemici vonden hun weg in de nijverheid. Daarnaast weerspiegelde de term 'zuivere wetenschap' de angst voor bezoedeling van de universitaire wetenschap door externe belangen. Hoogleraren keken met toenemende zorg naar de opmars en statusverhoging van praktisch georiënteerde scholen, zoals de landbouwschool, de veterinaire school en de polytechnische school. Wat daar werd geleerd was geen zuivere, maar 'toegepaste wetenschap'.¹⁷

Dit hardnekkige vertoog bevatte een dubbele boodschap. Enerzijds verwees het naar het causale primaat van de zuivere wetenschap. Zonder zuivere wetenschap (lees: fundamentele wetenschap) geen toegepaste wetenschap en dus geen maatschappelijke baten. Ondanks de nadruk op de culturele betekenis van de wetenschap, mocht er geen misverstand over bestaan dat diezelfde wetenschap de motor was achter elke vorm van maatschappelijke vooruitgang, dus ook economische ontwikkeling. De zuivere wetenschap vormde de voedingsbodem waarop meer toepassingsgericht onderzoek kon groeien en bloeien. Fundamentele scheikundige en natuurkundige ontdekkingen hadden geresulteerd in de opkomst van grote chemische en elektrotechnische bedrijven die de samenleving ingrijpend hadden veranderd. Nieuwe biologische inzichten hadden geleid tot verbetering van gewassen en hogere landbouwopbrengsten. De zuivere wetenschap was als de gans in de fabel van Aesopus. Haar gouden eieren waren de zegenrijke toepassingen van de door die wetenschap geproduceerde fundamentele kennis.¹⁸

Anderzijds verwees deze manier van spreken naar de geïmpliceerde hiërarchische verhouding tussen zuivere en toegepaste wetenschap en hier verleende het culturele element nuttige diensten. Zuivere wetenschap was bovenal verhevener dan toegepaste wetenschap. Het was vrij van de aardse belangen die het toepassingsgericht onderzoek kenmerkten. Wetenschappers werden gezien als in hoge mate ongevoelig voor materiele prikkels. Hun specifieke deugden, zoals hun nieuwsgierigheidsgedrevenheid, hun onafhankelijkheid en hun waarheidsliefde, waren tevens epistemische deugden die een garantie vormden voor de objectiviteit en kwaliteit van hun werk. Deze deugden verdroegen zich niet met

¹⁷ B. Theunissen en F. van Lunteren (red.) *Zuivere wetenschap en praktisch nut: Visies op de maatschappelijke betekenis van wetenschappelijk onderzoek rond 1900* (Rotterdam 1994); F. van Lunteren, 'Wetenschap voor het vaderland: J.D. van der Waals en de afdeling natuurkunde', in K. van Berkel (red.), *De Akademie en de Tweede Gouden Eeuw* (Amsterdam 2004), pp. 43-106; M. Hollestelle, *Paul Ehrenfest : worstelingen met de moderne wetenschap, 1912-1933* (Leiden 2013) p. 180-185.

¹⁸ Zie ook R. Kline, 'Construing "Technology" as "Applied Science": Public Rhetoric of Scientists and Engineers in the United States, 1880-1945' in: *Isis* 86 (1995) p. 194-221.

onderwerping aan hiërarchische organisatiestructuren en met helder geformuleerde doelen. Toegepaste wetenschap kon zo gezien nauwelijks aanspraak maken op het etiket 'wetenschap'.

Deze beeldvorming was overigens niet voorbehouden aan Nederlandse hoogleraren. Zoals de Amerikaanse historici Paul Forman, Ronald Kline en Steven Shapin hebben laten zien werd het primaat van de zuivere wetenschap internationaal onderschreven, niet alleen door wetenschappers zelf, maar ook door ingenieurs, managers en politici.¹⁹ Dit veranderde pas een aantal decennia geleden, toen de hiërarchische verhouding tussen wetenschap en technologie bijna volledig omklapte. Een aantal Nederlandse voorbeelden mogen dienen om de lange tijd gangbare geesteshouding te karakteriseren. Hier spreekt in 1910 de Groningse botanicus Jan Willem Moll:

Naar mijne overtuiging komt het bij de beoordeling van wetenschappelijk werk in laatster instantie alleen daarop aan, of het is voortgekomen uit zuiver wetenschappelijken drang, dat wil zeggen uit het verlangen naar de vreugde, die het zoeken en vinden der waarheid den mensch kan verschaffen. Alleen hetgeen daaraan zijn ontstaan te danken heeft, bezit in de wetenschap werkelijke waarde, hetgeen uit andere motieven, maatschappelijke, persoonlijk egoïstische of welke ook is voortgekomen, is waardeloos.²⁰

Buitenstaanders sloten zich graag bij dit oordeel aan. Het dagblad *Het Nieuws van de Dag* wijdde op 2 april 1908 enige aandacht aan het emeritaat van Van der Waals. Na een korte beschouwing van zijn werkzaamheden stelde de auteur de retorische vraag: "Wie krijgt nu door zulke dingen een boterham meer te eten?" Het antwoord sprak voor zich, maar een probleem mocht dit niet heten. Wetenschap was bovenal een roeping: "de zuivere wetenschap wil waardering om zichzelf". Dat dankzij "mannen als Van der Waals ... overal ter wereld de Hollandsche naam met bewondering en eerbied genoemd wordt", dat van hun werk "een stroom van beschaving uitgaat", het was alles slechts "bijzaak".²¹

Langzaam aan raakte de overheid doordrongen van de behoefte aan structurele ondersteuning van onderzoek, ook daar waar onderwijsbelangen geen rol van betekenis speelden. Op 3 juni 1909 werd het eerste onder de KNAW ressorterende onderzoeksinstituut, het *Centraal Instituut voor Hersenonderzoek*, officieel geopend. Van der Waals, secretaris van de *Akademie* en voorzitter van de commissie van toezicht, benadrukte de bijzondere betekenis van deze instelling:

Het is niet een inrichting, gewijd aan de belangen van het onderwijs en daardoor onderscheidt het zich van inrichtingen, welke behooren tot onze Universiteiten en de Technische Hoogeschool [...] Het is ook niet een inrichting, gewijd aan andere maatschappelijke belangen, zooals het Meteorologisch Instituut. Maar een Instituut voor zuiver wetenschappelijk onderzoek.²²

Geleidelijk aan ontstonden er meer van dergelijke onderzoeksinstituten. Maar de universitaire

¹⁹ P. Forman, "The Primacy of Science in Modernity, of Technology in Postmodernity, and of Ideology in the History of Technology", *History and Technology*, 23, No. 1/2, pp. 1-152; S. Shapin, *The Scientific Life: A Moral History of a Late Modern Vocation* (Chicago University Press: Chicago 2010), ijb. hfdst. 3.

²⁰ J.W. Moll, 'C.A.J.A. Oudemans', *Jaarboek van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen 1909* (Amsterdam 1910), p. 82.

²¹ *Het Nieuws van den Dag*, 2 april 1908, voorpagina.

²² J.D. van der Waals, geciteerd in P. Faasse, *Zuiver om de wetenschap: De Akademie en haar levenswetenschappelijke instituten* (Amsterdam 1999), p. 16.

hoogleraren zagen hun onderzoeksbudget maar mondjesmaat stijgen. Daarom zochten sommige hoogleraren naar andere financieringsbronnen. Via inzamelingen werden fondsen aangelegd als het *Lorentzfonds* en het *Van der Waals-fonds*. Een enkeling, zoals de fysicus Leonard Ornstein of de farmacoloog Ernst Laqueur, zocht toenadering tot de industrie of andere maatschappelijke sectoren. Dergelijke vormen van samenwerking deden bij menigeen de wenkbrauwen fronsen. Hier dreigde de wetenschap haar onafhankelijk karakter te verliezen. Laqueur moest meer dan eens tekst en uitleg komen geven bij de curatoren van de Amsterdamse universiteit over zijn samenwerking met Organon.²³

Pas na de Tweede Wereldoorlog kunnen we daadwerkelijk spreken van grootschalige overheidsondersteuning voor academisch onderzoek. Het meeste universitaire onderzoek werd direct gefinancierd, omdat de onderzoekers zelf het meest capabel werden geacht om onderzoekskeuzes te maken. Nieuwe organisaties als FOM en ZWO dienden daarnaast middelen beschikbaar te stellen voor projecten die door hun omvang en kosten niet door de universiteiten zelf gefinancierd konden worden. ZWO hoedde zich ervoor zelf programma's te initiëren. Het initiatief daartoe diende van de onderzoekers te komen. De verantwoordelijke minister, de KVP-er Rutten, lichtte de in 1950 tot stand gekomen Wet ZWO toe door nadrukkelijk te wijzen op

het feit dat een land, hetwelk zijn wetenschap slechts steunt op die punten, waar zij materiële, economische of technische diensten bewijst, de wetenschap vroeg of laat uitlevert aan de dienstbaarheid, bij voorbeeld aan de Staatsraison of aan een bedenkelijk utilisme ...²⁴

De naam ZWO (voor de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek) diende tot uiting te brengen dat de visie op wetenschap niet wezenlijk was veranderd. Hooguit was het besef van haar betekenis in politieke kringen toegenomen. Het naoorlogs herstel diende zich al in de ogen van het kabinet Schermerhorn nadrukkelijk te richten op een meer kennisintensieve economie en 'zuivere wetenschap' vormde daartoe de beste weg. Dat had het verleden immers geleerd.

Universiteiten volgden deze ontwikkeling, in het bijzonder de oprichting van ZWO, desalniettemin met enige bezorgdheid, bang als zij waren voor een aantasting van hun autonomie, voor de bevoorrechtiging van de natuurwetenschappen, en voor de in de memorie van toelichting gemaakte koppeling van wetenschap aan welvaart. Zuiver-wetenschappelijk onderzoek had volgens de Utrechtse Senaat slechts "één wortel: de zuiver geestelijke behoefte om te weten en te begrijpen." De afdeling Natuurkunde van de KNAW sprak de vrees uit, dat "de Organisatie voor z.w.o. op ongewenste wijze zou gaan ingrijpen in de gang van zaken aan de Universiteiten en Hogescholen, waar van oudsher het wetenschappelijk leven in Nederland heeft gebloeid". Bovenal vreesde de KNAW dat haar eigen rol door de nieuwe organisatie zou worden gemarginaliseerd.²⁵

²³ P.J. Knegtmans, *Geld, ijdelheid en hormonen. Ernst Laqueur: hoogleraar en ondernemer* (Boom: Amsterdam 2014), p. 136-137, 174-178.

²⁴ F.J.Th. Rutten, 'Memorie van Toelichting', in: P. Faasse, *Profiel van een faculteit: De Utrechtse bètawetenschappen 1815 – 2011* (Verloren: Hilversum 2012) 116.

²⁵ A.E. Kersten, *Een organisatie van en voor onderzoekers: De Nederlandse Organisatie van Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek (Z.W.O.) 1947-1988* (Van Gorcum: Assen 1996), p. 23; K. van Berkel, *De stem van de*

De snelle groei van de economie, de schok van Spoetnik en de vondst van aardgas in Slochteren eind jaren vijftig droegen bij aan een forse uitbreiding van de uitgaven aan de universiteiten en het budget van organisaties als ZWO. Belangrijker nog voor de overheid was de verwachte behoefte - en het gevreesde tekort - aan hoger opgeleid, vooral technisch personeel.²⁶ Participatie in hoogwaardige onderzoeksprojecten gold nog steeds als de beste leerschool voor ondernemende, zelfstandige geesten. Daarbij deed de specifieke aard van het onderzoek er minder toe. Vooral de natuurwetenschappers profiteerden van de nieuwe situatie. Mogelijk toekomstig nut was formeel geen criterium bij de beoordeling van aanvragen. Gold het fundamenteel onderzoek aan de atoomkern of dat aan halfgeleiders aanvankelijk ook niet als volstrekt nutteloos? Toegegeven, het meeste onderzoeksgeld ging naar strategische onderzoeksgebieden die tijdens de oorlog hun waarde hadden bewezen en waarvan men tevens vreedzame toepassingen verwachtte: kernfysica, computers en de aan de radartechnologie verwante radiosterrenkunde. Hier werd ook veelal samengewerkt met de Nederlandse industrie, in het bijzonder Philips. Maar het initiatief had daarbij steeds gelegen bij de wetenschappers zelf en het veranderde niets aan de gangbare retoriek van het primaat van de zuivere wetenschap.

De vooroorlogse scheidslijn tussen zuiver en toegepast onderzoek bleef intussen goeddeels in tact. Het 'toegepaste' technologische onderzoek werd voor de oorlog uitgevoerd door een breed scala van industriële laboratoria, keuringslaboratoria, proefstations en, in uitzonderlijke gevallen, universitaire laboratoria. Om hierin meer samenhang aan te brengen, bracht de overheid de coördinatie van het toegepaste technologisch onderzoek onder bij de koepelorganisatie TNO. Die organisatie was formeel al voor de oorlog opgericht, maar begon pas na de oorlog daadwerkelijk te functioneren. De taakverdeling tussen de universiteiten en ZWO enerzijds en TNO anderzijds impliceerde een voorlopige waarborg voor de autonomie van de academische wetenschappers.²⁷

In 1960 besloot de overheid om ook de autonomie van de universiteiten te vergroten door ze te verzelfstandigen. Door de toekenning van rechtspersoonlijkheid waren deze instellingen niet langer onderdeel van de rijksoverheid. Een van de overwegingen voor dit besluit, was volgens de memorie van toelichting op het wetsontwerp, "dat de belangen van onderwijs en wetenschapsbeoefening, althans op zekere hoogte, het beste door de universiteiten zelf kunnen worden behartigd, en dat in het algemeen voorkomen moet worden dat universitaire belangen te zeer in de sfeer van de staatsbemoeiing worden getrokken". Daarnaast was "de zelfstandigheid van de universiteit een algemeen aanvaarde eis van internationaal wetenschappelijk verkeer".²⁸

Een nieuwe wind

De groeiende omvang, kosten en maatschappelijke betekenis van het wetenschappelijke onderwijs en

wetenschap: Geschiedenis van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Deel II: 1914-2008 (Bert Bakker: Amsterdam 2011), p. 232.

²⁶ D. Baneke, 'De vette jaren: de Commissie-Casimir en het Nederlandse wetenschapsbeleid 1957-1970', *Studium* 5 (2012) p. 110-127.

²⁷ H. Lintzen & E.-J. Velzing, 'Onderzoekscoördinatie in de gouden driehoek: Een geschiedenis' (Rathenau Instituut 2012), p. 13-14.

²⁸ Louw, *Onderwijsrecht*, p. 10-11.

onderzoek resulteerden echter al spoedig in een roep om veranderingen. Wetenschappers drongen aan op een professioneel bestuur in plaats van het bestaande collegiaal bestuur, om aldus de hoogleraren te ontlasten. Anderen bekritiseerden juist de grote macht van de hoogleraren die op regenteske wijze hun eigen rijkje bestuurden. Ook was er een toenemende roep om maatschappelijke verantwoording met betrekking tot het verrichtte onderzoek. Vooral de ontwikkeling van kernwapens had menigeen doordrongen van het feit dat de resultaten van wetenschappelijk onderzoek niet enkel heilzaam zijn. Daarbij kwam toenemende ongerustheid over de 'milieuproblematiek'. Ten slotte groeide de zorg, vooral van politieke kant, over de snel stijgende kosten van zowel onderwijs als onderzoek. Tijdens de jaren zestig was er sprake van (bijna) een verdubbeling van het aantal hoogleraren en de studentenaantallen stegen zelfs nog sterker, evenals de uitgaven aan onderzoek.²⁹

De behoefte aan enige vorm van controle over het wetenschappelijk bedrijf resulteerde in een aantal opeenvolgende maatregelen, zoals de oprichting van de *Raad van Advies voor het Wetenschapsbeleid* (RAWB) in 1966, de *Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid* (WRR) in 1972 en de benoeming van een minister van wetenschapsbeleid in 1971. Wetenschapsbeleid werd nu officieel een onderwerp van staatszorg. Eveneens in 1971 kwam de Wet op de Universitaire Bestuurshervorming (WUB) tot stand. De WUB brak bovenal de macht van de hoogleraren, deels door een einde te maken aan de Senaat, het uit de verzamelde hoogleraren bestaande bestuursorgaan, en deels door studenten en ondersteunend personeel inspraak te geven op alle niveaus. In diezelfde tijd werden de studieprogramma's en de eisen per vak geformaliseerd, zodat het niet langer aan de hoogleraren was om te beslissen of een student voldoende kennis en vaardigheden bezat voor het gewenste diploma. Deze laatste maatregelen kwamen vooral voort uit de behoefte de gemiddelde studieduur van de studenten te verkorten. Die was aanzienlijk groter dan de formele studieduur en in combinatie met de enorme groei van de studentenaantallen werd dat steeds problematischer.

Veel nieuwe elementen uit de WUB, in het bijzonder de democratisering, werden in de jaren tachtig weer teruggedraaid. David Baneke heeft er echter op gewezen dat idealistische jaren zeventig en de zakelijke jaren tachtig vanuit bestuurlijk oogpunt meer continuïteit kenden dan veelal wordt gedacht. Alleen al de schaalvergroting in het academische bedrijf noopte volgens menigeen tot beheersing en daarmee tot openbaarheid. In de praktijk betekende dit professionalisering van het bestuur in plaats van besluitvorming in informele circuits, formalisering van de voornaamste processen, controle over uitgaven en dus toenemende bureaucratisering van het academische bestel. De in de jaren negentig opgekomen bedrijfskundige managementcultuur voorzag enkel, en dan nog deels, in andere oplossingen voor problemen die zich al lang voor die tijd voordeden. Ook in de jaren zestig werd al gespeeld met de gedachte universiteiten op bedrijfskundige wijze te organiseren.³⁰

Ook het denken over wetenschappelijk onderzoek begon in deze tijd te kantelen. Dit werd vooral zichtbaar in de Nota Wetenschapsbeleid die minister Trip in 1974 uitbracht. Ook hieruit sprak de wens om zowel doelmatigheid als democratisering te bevorderen, maar ook een grotere onderlinge

²⁹ D. Baneke, 'Uit de schaduw van Oort: De Nederlandse astronomische gemeenschap en het wetenschapsmanagement vanaf de jaren zeventig', *BMGN* 129:1 (2014) p. 31-32.

³⁰ Ibid., p. 29-34.

coördinatie van het onderzoek, alsmede afstemming op de prioriteiten van de samenleving.³¹

Onderzoeksprojecten moesten in een vroeg stadium ter discussie kunnen worden gesteld.

Onderzoeksinspanningen en -resultaten moesten zichtbaar worden gemaakt. In 1977 bracht dezelfde minister de Nota Sectorraden Wetenschapsbeleid uit. De geleidelijk in te voeren sectorraden dienden zich bezig te houden met de meerjarenplanning van het onderzoek. Aan de bestaande vrijblijvendheid op het gebied van het onderzoek diende een einde te komen. Zo wilde het ministerie ook ZWO sterker aan zich binden en nadrukkelijker betrekken bij de uitvoering van het wetenschapsbeleid. Een dergelijke hervorming zou echter nog tien jaar op zich laten wachten.

Wetenschappers, zo meende de politiek, dienden hun kennis meer in te zetten ten behoeve van maatschappelijke problemen en de politieke besluitvorming. Wetenschapsvoorlichting, een ander speerpunt van de nota van 1974, moest de kloof tussen wetenschap en maatschappij verkleinen en daarmee bijdragen aan een betere democratische besluitvorming. Het was overigens niet alleen de politiek die zo dacht over de relatie tussen wetenschap en maatschappij. Vanuit de studentenbeweging ontstonden in deze tijd zogenaamde 'wetenschapswinkels', binnen de faculteiten gesitueerde organisaties die zich richtten op onderzoek ten behoeve van groeperingen die minder gemakkelijk toegang hadden tot wetenschappelijke kennis: bewonersvertegenwoordigingen, consumentengroeperingen of lokale milieuorganisaties. Ook werden er in verschillende universiteiten vakgroepen 'wetenschap en samenleving' opgericht. Maar daarbuiten leidde de Nota Wetenschapsbeleid nauwelijks tot concrete resultaten, mede door het verzet van de universiteiten en de KNAW tegen de gevreesde inperking van hun autonomie.³²

Vlakte de groei in de uitgaven aan wetenschappelijk onderwijs en onderzoek tijdens de jaren zeventig geleidelijk af, in de jaren tachtig volgde de ene bezuinigingsmaatregel de andere op. Meest ingrijpend was wellicht de Operatie Taakverdeling en Concentratie van 1984. Omdat de universiteiten de overheid hadden verzocht af te zien van nieuwe volumebezuinigingen, waarbij de financiering van elke instelling met een paar procent kromp, besloot de minister de nieuwe bezuinigingen te realiseren door een landelijke uitruil van gehele opleidingen. Aldus verdwenen soms volledige faculteiten, zoals tandheelkunde in Utrecht. Deze ingreep dwong de universiteiten voor het eerst om na te denken over hun prioriteiten en die af te stemmen op die van andere universiteiten. Ook hier speelde de behoefte aan een grotere doelmatigheid een hoofdrol.

In deze zelfde tijd veranderde ook de rechtstreekse financiering van de universiteiten, de zogeheten eerste geldstroom. Met de invoering in 1983 van het Plaatsen Geld Model (PGM) en de daaraan gekoppelde Voorwaardelijke Financiering werd de toekenning van onderzoeksgelden gedeeltelijk losgekoppeld van de studentaantallen en dus van het onderwijs. Het grootste deel van het universitaire onderzoek werd nu voorwaardelijk gefinancierd. De betreffende voorwaarde was dat de universiteit voldoende onderzoek had georganiseerd in vooraf goedgekeurde onderzoeksprogramma's. Hierbij

³¹ J. Smit, 'Geen waardevrij bolwerk van de vrijheid meer. De identiteitscrisis van de Universiteit Leiden in de jaren 1970', in: L.J. Dorsman & P.J. Knegtman, *Universiteit en identiteit: Over samenwerking, concurrentie en taakverdeling tussen Nederlandse universiteiten* (Hilversum 2017) p. 47-70.

³² P. Faasse, *Profiel van een faculteit*, p. 146-150.

speelde de behoefte om het onderzoek te organiseren in programma's van afdoende omvang, om de onderzoekprestaties beter zichtbaar te maken en om de kwaliteit en de maatschappelijke betekenis van het onderzoek te verhogen. Universiteiten die beter presteerden op onderzoeksgebied zouden op termijn over meer onderzoeksgelden kunnen beschikken. Zij dienden zich ook nadrukkelijker met eigen onderzoeksprioriteiten van elkaar te onderscheiden

Van een herverdeling van middelen kwam echter weinig terecht. De universiteiten slaagden erin een groot deel van hun zelfstandigheid te herwinnen door afspraken te maken met het ministerie over de wijze waarop zij de middelen zouden herverdelen aan de hand van kwaliteitsbeoordelingen. De regie kwam in handen van de *Vereniging van Samenwerkende Nederlandse Universiteiten* (VSNU), voor dat doel opgericht in 1985 als opvolger van de *Academische Raad*, en de uitvoering bij aan de universiteiten gelieerde deskundigen. Geleidelijk evolueerde deze procedure tot de huidige disciplinaire zelfevaluatie en onderzoeksvisitatie, die werden ingevoerd in 1993. Het verschil met de Voorwaardelijke Financiering was dat het bij deze laatste vorm van kwaliteitszorg ging om grotere onderzoeksprogramma's en dat de beoordeling pas achteraf plaats vond.

Een zelfde ontwikkeling zien we bij het universitaire onderwijs. De in 1985 verschenen nota *Hoger Onderwijs Autonomie en Kwaliteit* (HOAK) bood de instellingen meer zeggenschap over de inrichting van het onderwijs op voorwaarde dat zij zelf op zichtbare wijze de kwaliteit van het onderwijs zouden gaan bewaken. Decentralisatie beoogde ook in dit geval de verscheidenheid te vergroten en ruimte te bieden aan wenselijk geachte vernieuwing. Zo moest de instellingen de mogelijkheid geboden worden zelf nieuwe studierichtingen in het leven te roepen. Ook hier resulteerde dit in regelmatige zelfevaluatie en visitatie. Sinds 2003 ligt de verantwoordelijkheid voor deze kwaliteitsbewaking bij de onafhankelijke *Nederlands-Vlaamse Accreditatieorganisatie* (NVAO). Het door de NVAO toegekende keurmerk, de accreditatie, bepaalt in wezen het bestaansrecht van de opleiding. Alleen geaccrediteerde opleidingen kunnen rekenen op overheidsfinanciering en mogen door de overheid erkende Bachelor- en Masterdiploma's uitreiken.

De roep om grotere doelmatigheid, dynamisering en kwaliteitsverhoging van onderwijs en onderzoek vertaalde zich in 1997 in een nieuwe wet, de Wet Modernisering Universitaire Bestuursorganisatie. Deze wet diende de universiteiten slagvaardiger en flexibeler te maken. In de praktijk impliceerde dit dat de met de WUB geïntroduceerde horizontale besluitvorming werd ingeruild voor een aan het bedrijfsleven ontleende verticale bestuursvorm. De universiteitsraad, waarin studenten en personeel waren vertegenwoordigd, veranderde van een bestuurlijk orgaan in een advieslichaam. Het College van Bestuur werd vanaf nu samengesteld uit 'professionele bestuurders'. In toenemende mate werden deze managers gerekruteerd uit de politiek (oud-ministers, -staatssecretarissen, -wethouders) en, in mindere mate, het bedrijfsleven. Het toezicht op de bestuurders werd, net als in het bedrijfsleven, uitgeoefend door Raden van Toezicht. Deze worden benoemd door de minister van OCW en zij benoemen op hun

beurt de leden van het CvB.³³

De nieuwe bestuurders maakten zich, geheel in lijn met de tijdgeest en met de door de overheid gedecreterde randvoorwaarden, al snel de principes van het *New Public Management* eigen. Universiteiten dienden gerund te worden als marktorganisaties. Doelmatigheidsbevordering, transparantie en kwaliteitsverhoging vertaalden zich in sturing op meetbare, bij voorkeur kwantitatieve grootheden. Het verhogen van studentenaantallen, studierendement, onderzoeksoutput, aantallen promoties en de omvang van de externe financiering werden kerndoelen. Opleidingen die weinig studenten trokken en onderzoeksgroepen die weinig geld binnenhaalden kwamen onder druk te staan of werden opgeheven. Ook in de vanaf 2001 naar bedrijfskundig voorbeeld ingevoerde 'universitaire functieordening' waren kwantitatieve grootheden medebepalend voor het niveau waarop iemand werd ingedeeld. Dat kon gaan om de hoeveelheid verworven fondsen of om het aantal medewerkers die onder iemands verantwoordelijkheid vallen.

De invloed van docenten en onderzoekers op de universiteit, maar ook op hun eigen bewegingsruimte daarbinnen, was door dit alles aanzienlijk geslonken. De autonomie van de universiteiten kwam inmiddels op gespannen voet te staan met de vrijheid van de daar werkzame onderzoekers. Die zagen zich geconfronteerd met toenemende aantallen studenten en promovendi, een groeiend aantal controlemechanismen, die enerzijds hun autonomie aantastten en anderzijds resulteerden in tijdrovende verslagleggingen, van boven opgelegde professionaliseringstrajecten, en de noodzaak een groot deel van hun tijd te besteden aan het schrijven van onderzoekaanvragen met een steeds kleinere honoreringskans. Opeenvolgende reorganisaties hadden een einde gemaakt aan de baanzekerheid van zelfs diegenen die het geluk hadden een vaste aanstelling te verkrijgen. En ook op het gebied van onderzoek was hun keuzevrijheid ingedamd. De noodzaak om externe financiering te verkrijgen, impliceerde steeds meer het maken van strategische keuzen wat betreft de onderzoeksthematiek.

Nieuwe sleutelbegrippen: innovatie, utilisatie en valorisatie

Op de achtergrond van deze bestuurlijke veranderingen speelde een andere ontwikkeling. Als gevolg van de stijgende en energieprijzen en loonkosten verloor het Nederlandse bedrijfsleven in de jaren zeventig aan concurrentievermogen, resulterend in een snelle groei van de werkloosheid. De overheid raakte steeds meer doordrongen van het failliet van haar defensieve industriepolitiek met haar nadruk op steun aan verliesgevend bedrijfstukken als de scheepsbouw en de staalindustrie. Naarmate meer werk uit Nederland verdween naar lage-lonen-landen, groeide het besef dat de toekomst van de Nederlandse industrie gelegen was in kennisintensieve bedrijven. Politici gingen universiteiten in toenemende mate zien als essentiële instrumenten in de bevordering van de economie. Dat vereiste een heroriëntering van onderwijs en onderzoek. Het onderwijs diende diverser te worden en zich meer te richten op maatschappelijke behoeften.³⁴ Wat betreft het onderzoek werd innovatie het

³³ Voor de MUB en haar gevolgen zie H.F. de Boer, *Institutionele verandering en professionele autonomie. Een empirisch-verklarende studie naar de doorwerking van de wet 'Modernisering Universitaire Bestuursorganisatie' (MUB)* (dissertatie Universiteit Twente 2003).

³⁴ P.J. Baggen, 'De wereld veranderen: universiteit en overheidsbeleid in Nederland, 1960-2000', in L.J. Dorsman & P.J. Knegtmans, *Universitaire vormingsidealen* (Hilversum 2005) 98-99.

sleutelwoord. Wetenschap kreeg een centrale rol in het innovatiebeleid. In de Innovatienota uit 1979 werd een aantal kansrijke sectoren aangegeven, zoals offshore, veredelingschemie, informatica en micro-elektronica.³⁵

Het ministerie van Economische Zaken (EZ) maakte zich in dit verband echter toenemende zorgen over de gesignaleerde kloof de universiteiten en het bedrijfsleven. De Innovatienota introduceerde een nieuw instrument om het gewenste type onderzoek te stimuleren: de zogenaamde Innovatiegerichte Onderzoekprogramma's (IOP's), waarin bedrijven samen met onderzoeksinstituten onderzoek uitvoeren. Het nieuwe instrument werd in 1980 door het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen gelanceerd, maar vanaf 1983 werd het vooral ingezet door EZ voor het stimuleren van technologische innovatie. In 1984 werd door EZ het Informatica Stimuleringsplan opgezet en in 1987 startte de Programmatische Bedrijfsgerichte Technologie Stimulering (PBTS) voor biotechnologie, materialen, informatietechnologie en medische technologie. Ook initieerde EZ een groot aantal stimuleringsmaatregelen in de vorm van fiscale regelingen, kredietverschaffingen, en regelingen gericht op het stimuleren van samenwerking en kennisoverdracht. Subsidieprogramma's van EZ gingen in de jaren tachtig een steeds belangrijker deel uitmaken van de inkomsten van universiteiten in de vorm van een 'derde geldstroom'.

Eveneens eind jaren zeventig startte FOM met steun van EZ het op de universiteiten gerichte subsidieprogramma Technische Natuurkunde en Innovatie. Onderzoeksaanvragen werden niet alleen beoordeeld op kwaliteit maar tevens op 'utilisatie', ofwel de kans op daadwerkelijke toepassingen. Dit programma groeide uiteindelijk uit tot een zelfstandige stichting, de in 1981 opgerichte Stichting Technische Wetenschappen (STW). Besloten werd om STW onder te brengen bij ZWO, maar dat vergde zowel een wetwijziging als een naamswijziging. In 1988 ging ZWO over in het huidige NWO, dat ten opzichte zijn voorganger aan autonomie had ingeboet. Het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen kreeg meer greep op de samenstelling van het NWO-bestuur, waar de uiteindelijke besluitvorming over de verdeling van de middelen plaatsvindt.

De toenemende nadruk op maatschappelijk nut kwam tevens tot uiting in de wetten van 1986 en 1993. De WHW onderscheidde vier basistaken voor de universiteit: het verzorgen van initiële opleidingen; het verrichten van wetenschappelijk onderzoek; het voorzien in de opleiding tot wetenschappelijk onderzoeker of technologisch ontwerper; en *het overdragen van kennis ten behoeve van de maatschappij*. De MUB spoorde daarbij de universiteiten aan tot nauwere samenwerking met bedrijven en tot het commercieel verzilveren van onderzoeksresultaten. Een nieuwe aanzet hiertoe vormden de vanaf 1997 opgerichte Technologische Top Instituten (TTI's), samenwerkingsverbanden tussen bedrijven, kennisinstellingen en de overheid, en in die zin de opvolgers van de IOP's. De onderzoeksagenda's hadden betrekking op thema's van nationaal economisch belang en werden vastgesteld in overleg met het bedrijfsleven. Een groot deel van de kosten van de TTI's werd

³⁵ E.-J. Velzing, *Innovatiepolitiek: Een reconstructie van het innovatiebeleid van het ministerie van Economische Zaken van 1976 tot en met 2010* (dissertatie UvA 2013), p. 41-43.

gefinancierd uit de aardgasgelden via het door de ministeries van EZ en Financiën beheerde Fonds Economische Structuurversterking (FES).³⁶

De economische groei van de jaren negentig resulteerden in een breed verbreid optimisme. In 2000 kwamen de Europese leiders in Lissabon een strategie overeen om de kracht van de Europese economie te bestendigen en zelfs nog aanzienlijk te verbeteren. In 2010 moest de EU zijn getransformeerd in de meest concurrerende en dynamische economie van de wereld. Die economie was in de eerste plaats een 'kenniseconomie', een term die in deze tijd razendsnel opgang maakte. Europese staten en bedrijven dienden daartoe hun investeringen in onderzoek en ontwikkeling op te voeren. Ieder land moest minimaal 3% van het bruto binnenlands product hieraan te besteden. Daarbij zou het bedrijfsleven twee derde van de benodigde investeringen voor zijn rekening moeten nemen en de overheid de rest. Enkel de Scandinavische landen zouden er overigens in slagen die doelstelling te realiseren.

De groei van de jaren negentig zette niet door en na de eeuwwisseling werd de politiek geconfronteerd met de gevolgen van de internetbubbel. Politici en beleidsmakers verwezen inmiddels steeds vaker naar de 'kennisparadox': de uitstekende Nederlandse prestaties op het gebied van wetenschappelijk onderzoek vertaalden zich nauwelijks in een groeiend aandeel van innovaties in de omzet van Nederlandse bedrijven. In 2003 werd door het tweede kabinet Balkenende het Innovatieplatform ingesteld, mede als uitvloeisel van de Lissabon-strategie. Doel van het platform was dat Nederland internationaal tot de top-5 zou gaan behoren op het gebied van hoger onderwijs, onderzoek en innovatie. In 2007 werd het platform opnieuw opgericht, maar in 2010 werd het definitief opgeheven. In het kader van de noodzakelijke geachte bezuinigingen werd ook het FES opgeheven, waardoor een groot deel van de financiering van de topinstituten dreigde weg te vallen.³⁷

Intussen verhoogde het ministerie van OCW de druk op de universiteiten. Bovenal moesten de universiteiten hun onderzoek beter laten aansluiten bij de maatschappelijke behoeften. In 2005 stuurde het ministerie van OCW, mede namens EZ, de universiteiten een brief waarin de taak van de universiteit op het gebied van kennisoverdracht nader werd gespecificeerd. Het nieuwe sleutelwoord hierbij was 'valorisatie', nu gepresenteerd als derde kerntaak van de universiteit naast onderwijs en onderzoek. De universiteiten dienden een substantieel deel van hun onderzoek te richten op maatschappelijke vragen. Daarbij ging het om concrete vragen van "bedrijven, de overheid en niet-commerciële maatschappelijke organisaties". Het is verhelderend minister Van der Hoeven en staatssecretaris Rutte zelf even aan het woord te laten:

Het spreekt vanzelf dat vraaggedreven onderzoek rechtstreeks van belang is voor economische en maatschappelijke valorisatie. Maar ook het aanbodgedreven onderzoek kan daarvoor van belang zijn. Het is daarom ook zinvol om na te gaan welke mogelijkheden er zijn om de agenda van het aanbodgedreven onderzoek sterker af te stemmen op de R&D-agenda van het bedrijfsleven, op de innovatieagenda van de overheid en op de maatschappelijke behoeften. In de fundamentele fysica kan bijvoorbeeld onderzoek

³⁶ Ibid., 124-125; Lintzen & Velzing, 'Onderzoekscoördinatie', p. 29-30

³⁷ Velzing, *Innovatiepolitiek*, 141-145.

worden verlegd van deelterreinen waarop in de toepassingsfeer alleen Amerikaanse bedrijven actief zijn naar deelterreinen waarop Nederlandse bedrijven toegepast onderzoek doen.³⁸

Daarnaast wees de brief nog op andere activiteiten die de universiteiten konden ontplooiën op het gebied van de valorisatie: “inspanningen gericht op het vastleggen van de intellectueel eigendom; hierbij gaat het bijvoorbeeld om het aanvragen van octrooien en het geven van licenties; het omgaan met auteursrechten, etcetera” en “het stimuleren van spin-offs en ondernemerschap; hierbij gaat het bijvoorbeeld om het leveren van bijdragen aan het creëren van nieuwe bedrijvigheid in zogenaamde spin-offs en start-ups, het opzetten van incubators voor starters en het stimuleren van ondernemerschap in het onderwijs.”³⁹

De universiteiten werden door minister en staatssecretaris uitdrukkelijk verzocht om in hun strategische plannen aandacht te besteden aan “de mogelijkheden om bij de prioriteitsstelling binnen het aanbodgedreven onderzoek de mogelijkheden tot het scheppen van synergie met het bedrijfsleven en maatschappelijke partijen, en de daaruit voortvloeiende mogelijkheden tot economische en maatschappelijke valorisatie, expliciet mee te wegen”. In hun verantwoording dienden zij bovendien te rapporteren wat daarvan het resultaat was geweest. De brief ademt de nieuwe geest van het Nederlandse wetenschapsbeleid. Hier is niet langer sprake van enige vrees voor uitlevering van de wetenschap “aan Staatsraison of aan een bedenkelijk utilisme”.⁴⁰

In 2011 werd de door de overheid gewenste kennisvalorisatie vastgelegd in het Hoofdlijnenakkoord tussen OCW (mede namens EZ, inmiddels EL&I: Economische Zaken, Landbouw en Innovatie) en de VSNU. Zo werd afgesproken dat in 2015 elke universiteit zou beschikken “over een professioneel ingerichte en bemenste valorisatie-infrastructuur, inclusief onderwijs in ondernemendheid / ondernemerschap”. Andere doelstellingen waren het ontwikkelen van valorisatie-indicatoren door universiteiten en overheid, “waarmee de resultaten van de valorisatie-inspanningen in verschillende wetenschapsdomeinen kunnen worden gemeten en beschreven”, en het verankeren van valorisatie in het personeelsbeleid middels de universitaire functieprofielen. Uiterlijk in 2016 diende “minimaal 2,5% van de publieke onderzoeksmiddelen in Nederland” te worden besteed aan valorisatie. Tenslotte zou “de mate, wijze en kwaliteit van benutting van kennis” een belangrijke rol krijgen toebedeeld in de onderzoeksvisities.⁴¹

Een nog effectiever instrument voor sturing vormen subsidievoorwaarden en dus instanties als NWO. In 2008 hevelde minister Plasterk honderd miljoen euro over van de eerste geldstroom naar NWO. Het jaar daarop werden de NWO-aanvragen niet langer enkel beoordeeld op de kwaliteit van de onderzoeker en het onderzoeksvoorstel, maar ook op het criterium ‘kennisbenutting’, ofwel valorisatie. Weer een jaar later wist EZ (EL&I) haar invloed op NWO te versterken. Sinds 2010 beschikt het ministerie over doorzettingsmacht op het gebied van wetenschap en innovatie. Zo is EZ tegenwoordig in staat

³⁸ Brief Minister van OCW, “Brief over valorisatie van onderzoek als taak van de universiteiten”, Den Haag (27 januari 2005).

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Hoofdlijnenakkoord OCW – VSNU, Convenant 09-12-2011.

onwelgevallig beleid van NWO tegen te houden, dan wel NWO onder druk te zetten in de besteding van zijn middelen.

De invloed van EZ werd kort daarop zichtbaar in het in 2012 gelanceerde topsectorenbeleid, dat min of meer in het verlengde lag van de vroegere TTI's. Doel van het beleid was nog steeds om het bedrijfsleven te stimuleren haar uitgaven aan onderzoek en ontwikkeling te verhogen, door onderzoek in consortia van bedrijven en kennisinstellingen te subsidiëren. Daartoe werden in overleg met het bedrijfsleven negen sectoren geselecteerd waarin Nederland een sterke positie bezit. Die verschilden niet wezenlijk van de eerder ondersteunde sectoren. De subsidies voor het topsectorenbeleid werden nu, na het wegvallen van de aardgasgelden, echter grotendeels bekostigd uit het budget van NWO. Het aandeel besloeg in 2015 ongeveer 40 % van het totaalbudget van NWO. Daardoor werd de ruimte voor ongebonden onderzoek de facto ingekrompen.

In de tussentijd hadden de universiteiten allerm minst stilgezeten. Al in de jaren zeventig begonnen enkele onderzoekers zich schoorvoetend te bewegen op het gebied van patenten en spin-off-bedrijven. Deze toenadering tot het bedrijfsleven stuitte nog steeds op enige argwaan, maar resulteerde in 1984 in de oprichting van het eerste Nederlandse wetenschapspark naar Amerikaans voorbeeld, het Bioscience Park in Leiden. Het gaat hierbij om een lokale concentratie van kennisinstellingen en kennisintensieve bedrijven, die beide kunnen profiteren van elkaars directe nabijheid. Het doel van deze parken is het bevorderen van innovatie en het vermarkten van kennis. Het na te volgen voorbeeld is het al in 1951 opgerichte Stanford Industrial Park (later Stanford Research Park) in het Californische Palo Alto, algemeen gezien als de kiem van het huidige Silicon Valley. Doorgaans gaat het bij dergelijke wetenschapsparken vooral om bedrijven op het gebied van informatietechnologie en biotechnologie. In Leiden is echter specifiek gekozen voor enkel de biotechnologie.

In de afgelopen tien jaar hebben andere Nederlandse universiteiten het Leidse voorbeeld inzake het oprichten van wetenschapsparken gevolgd. Universiteitsbestuurders hoopten langs deze weg aanvullende inkomsten te genereren, afzetmarkten te creëren voor hun studenten, en vooral de zichtbaarheid en het prestige van de universiteit te vergroten. Om de gewenste publiek-private samenwerking te bevorderen werden op de universiteiten valorisatiebureaus ('technology transfer offices') opgericht die moeten helpen om wetenschappelijke kennis beschikbaar te maken voor bedrijven. De overheid bevorderde op haar beurt publiek-private samenwerking op tal van andere manieren. Zo werden (en worden) buitenlandse bedrijven die overwogen hun R&D-afdeling naar een Nederlands wetenschapspark te verplaatsen gepaaid met het vooruitzicht van omvangrijke subsidies (via de topsectoren) en een marginaal belastingtarief op de uit onderzoek verkregen winsten.

Intussen neemt de vrije bestedingsruimte van de universiteiten voor onderzoek gestaag af. Steeds meer universitair onderzoek komt tot stand via projectfinanciering via de tweede en vooral de derde geldstroom.⁴² Ten opzichte van de overheidsbekostiging is de projectfinanciering in de periode 2003 tot en met 2012 bijna verdubbeld. Een groot deel van die derde geldstroom is tegenwoordig afkomstig van de in de jaren tachtig gestarte EU-kaderprogramma's. Het onderzoeksbudget voor deze vier- tot

⁴² P.J. Baggen, 'De wereld veranderen', p. 105-106.

zevenjarige programma's is opgelopen van ongeveer 4 miljard in de jaren tachtig tot ruwweg 80 miljard in de komende jaren. Uit een onderzoek naar de matchingbehoefte van universiteiten, uitgevoerd door EY in opdracht van VSNU, OCW en EZ, bleek dat bij projectfinanciering universiteiten veelal meer dan de helft van het binnengehaalde bedrag moet bijpassen.

Het gevolg van dit alles laat zich raden: snel dalende honoreringspercentages bij subsidieverschaffers en het geleidelijk verdwijnen van de mogelijkheid de eerste geldstroom te benutten voor vrij en ongebonden onderzoek. Een steeds groter deel van het onderzoek wordt aldus gefinancierd uit de tweede en derde geldstroom, waarbij valorisatiecriteria en, in sommige gevallen, de eis van samenwerking met private partners, de vrijheid van de onderzoeker in de keuze van onderzoeksvragen geleidelijk verkleinen. Tegelijkertijd zijn onderzoekers steeds meer tijd kwijt met het schrijven van onderzoeksvoorstellen, hetgeen weer ten koste gaat van de onderzoekstijd. Een bijkomend verschijnsel is een geleidelijke ontkoppeling van onderwijs en onderzoek. Zij die succesvol zijn in het aantrekken van externe financiering kunnen zich grotendeels vrijkopen van onderwijs; hun minder succesvolle collega's zullen een groter deel van hun tijd aan onderwijs moeten besteden.

Besluit

Het voorgaande overzicht laat zien hoe de overheid in de afgelopen vijftig jaar steeds nadrukkelijker gepoogd heeft het wetenschappelijk onderzoek te sturen in de door haar gewenste richting. De voornaamste desiderata daarbij waren enerzijds het verhogen van de cohesie in het onderzoek - door meer onderlinge afstemming, bundeling en schaalvergroting - en anderzijds het verhogen van het maatschappelijk, en vooral economisch, profijt van dat onderzoek – door een verschuiving naar vraaggestuurd onderzoek, in de vorm van publiek-private samenwerking, en naar onderzoek op gebieden die beter aansluiten bij het werkkterrein van het Nederlands bedrijfsleven. Het belangrijkste instrument om die verschuiving te bewerkstelligen was en is de onderzoeksfinanciering. Naarmate een groter deel van het universitaire onderzoek afhankelijk is van externe projectfinanciering wint dit instrument aan kracht.

Voor politici en beleidsmakers lijkt de kwestie eenvoudig: wie betaalt, bepaalt. Wetenschappers bezitten vanuit het perspectief van die overheid een maatschappelijke verantwoordelijkheid en dienen zich daar rekenschap van te geven. In die visie past de academische vrijheid in haar traditionele vorm steeds minder goed. Vrijheid leidt in de ogen van de beleidsmakers al te gemakkelijk tot vrijblijvendheid. Zonder de nodige externe prikkels streven bestaande structuren en instellingen naar zelfbehoud, ook als hun methoden en doelstellingen verouderd zijn. Nu de universiteiten niet langer krachtig groeien dient de noodzakelijke vernieuwing vanuit dit gezichtsveld gepaard te gaan met verstandige keuzen en selectie. In een competitieve wereld vol snelle veranderingen is de wenselijkheid van baangaranties ook niet langer vanzelfsprekend.

De vraag is of het overheidsbeleid ten aanzien van de universiteiten en de wetenschap doeltreffend is., dat wil zeggen of de maatschappelijke impact van universitair onderwijs en onderzoek erdoor vergroot wordt en wel op een wijze die als wenselijk gezien kan worden. Naar die vraag is overigens verrassend

weinig onderzoek gedaan. Dat geldt ook voor specifieke onderdelen van het beleid zoals bijvoorbeeld het topsectorenbeleid. Maatregelen worden zelden geëvalueerd en getoetst. Nu is dat ook buitengewoon moeilijk, enerzijds omdat de effecten pas op lange termijn verwacht kunnen worden, en anderzijds omdat de te onderzoeken causale verbanden niet geïsoleerd kunnen worden. Dat neemt niet weg dat de overheid weinig twijfels lijkt kennen. De nauwelijks onderbouwde vanzelfsprekendheid waarmee de overheid vóór de jaren zestig de volledige vrijheid van wetenschappers in het bepalen van hun onderzoeksveld onderschreef, spiegelt zich in de al evenmin onderbouwde en aan even weinig twijfel onderhevige visie dat schaalvergroting en samenwerking met bedrijven de kwaliteit en de maatschappelijke betekenis van de wetenschap vergroot.

Organisaties als de KNAW pleiten inmiddels voor meer ruimte voor vrij en ongebonden onderzoek. In hun ogen dreigt de balans in Nederland door te slaan naar toepassings- en praktijkgericht onderzoek. Een meerderheid van de Nederlandse academische wetenschappers lijkt die mening te onderschrijven. Doorgaans wordt in dit verband, eveneens zonder veel empirische ondersteuning, opgemerkt dat de voornaamste - en economisch gezien meest lucratieve - wetenschappelijke doorbraken meestal het product waren van fundamenteel onderzoek. Veelal gebeurde dat op gebieden waar praktische resultaten allerminst voor de hand lagen. Niemand, zo wordt in dit verband opgemerkt, kan aangeven waar de komende doorbraken plaats zullen vinden.⁴³ Werkelijke innovatie is volstrekt onvoorspelbaar. Het is daarom verstandig de middelen niet te concentreren in een klein aantal aandachtsvelden, maar ook ruimte te bieden voor de verkenning van andere, op het oog minder lucratieve terreinen. En als innovatie dan toch niet te plannen is waarom dan niet enkel gekozen voor kwaliteit als criterium? Geeft dat niet de grootste kans op radicaal nieuwe inzichten en resultaten en daarmee tevens op echte innovatie?⁴⁴

Een tweede bezwaar tegen publiek-private samenwerking en praktijkgericht onderzoek heeft te maken met die kwaliteit. Ongebonden, fundamenteel onderzoek resulteert gemakkelijker in de door wetenschappers beoogde publicaties in disciplinaire toptijdschriften, dan onderzoek dat inspeelt op de behoeften van bedrijven. De vraag welke aardappelrassen het meest geschikt zijn voor het vervaardigen van aardappelchips, is wellicht van groot belang voor de voedingsindustrie, maar met de beantwoording van die vraag wint men vermoedelijk geen Nobelprijzen.⁴⁵ De beloningsstructuur in de academische wereld, en het hameren van de overheid op 'excellentie', zit publiek-private samenwerking veelal in de weg. Aanzien onder vakgenoten lijkt naast nieuwsgierigheid de belangrijkste drijfveer voor wetenschappers, meer nog dan macht of geldelijke beloning. De suggestie van beleidsmakers dat meer nadruk op valorisatie hand in hand gaat met toenemende 'excellentie' lijkt *wishful thinking*.

⁴³ H.F. de Boer, *Institutionele verandering en professionele autonomie*, p. 78.

⁴⁴ Interessant genoeg lijken de sterkste criticasters van het huidige Nederlandse wetenschapsbeleid van mening te verschillen over de wenselijkheid van meer vrijheid van wetenschappers in het bepalen van hun onderzoeksvragen. Het *Platform Hervorming Nederlandse Universiteiten* wenst een grotere vrijheid in het doen van onderzoek en tevens beoordeling op louter inhoudelijke criteria, *Science in Transition* meent juist dat het wetenschappelijk onderzoek zich meer moet richten op maatschappelijke behoeften.

⁴⁵ Zie K. Kuijpers en C. Thomas, 'De juiste yoghurt. Danone en de ondernemende universiteit', *De Groene*, nummer 9 (2016).

Een derde bezwaar is wellicht van zwaarder aard. Die raakt aan een ander aspect van de academische vrijheid, namelijk de vrijheid om de resultaten van het onderzoek naar eigen inzicht openbaar te maken. Steeds meer onderzoekers voelen zich bij contract research in dit opzicht allerm minst vrij. In sommige gevallen zijn en blijven de verkregen data eigendom van de opdrachtgever, die openbaarmaking van onwelgevallige of concurrentiegevoelige uitkomsten kan verhinderen. Ook komt het voor dat de opdrachtgever aandringt op aanpassingen in de conclusies van rapportages. Naarmate onderzoekers sterker afhankelijk worden van externe inkomsten wordt het moeilijker dergelijke druk te weerstaan. Daarbij kan ook zelfcensuur een rol spelen. Resultaten die onwenselijk zijn in de ogen van de opdrachtgever dragen niet bij aan de kans om vervolgoopdrachten binnen te halen.

Er zijn inmiddels tal van directe aanwijzingen voor het gevaar van een ‘vermarkting’ van de wetenschap door privaat-publieke samenwerking. In hun boek *De onwelkome boodschap* beschrijven André Köbben en Henk Tromp het droeve lot van wetenschappers die in conflict kwamen met hun opdrachtgevers. Zij trokken steevast aan het kortste eind, met zelfs baanverlies als gevolg. Vooral grote farmaceutische bedrijven hebben een twijfelachtige reputatie opgebouwd als opdrachtgevers van wetenschappelijk onderzoek. Zoals Ben Goldacre en anderen hebben laten zien is hun financieel belang bij het op de markt brengen van nieuwe geneesmiddelen dermate groot dat zij alles aanwenden om de onderzoeksresultaten in de gewenste richting te buigen. Informatie over onvoldoende werkzaamheid van een geneesmiddel of over schadelijke bijwerkingen wordt daarbij stelselmatig achtergehouden.⁴⁶

Al sinds de opkomst van de moderne wetenschap in de zeventiende eeuw is financiële onafhankelijkheid en zekerheid beschouwd als een noodzakelijke voorwaarde voor de betrouwbaarheid van onderzoeksresultaten.⁴⁷ Het is niet voor niets dat in de Verenigde Staten academische vrijheid traditioneel verbonden is met het systeem van vaste aanstellingen (‘tenure’), omgeven met tal van waarborgen. Vanuit dit perspectief gezien is het toenemend aantal flexibele aanstellingen op zich al een bedreiging voor de academische vrijheid. Uitgangspunt voor de meeste Amerikaanse instellingen is de in 1915 door de American Association of University Professors uitgebrachte *Declaration of Principles on Academic Freedom and Academic Tenure*, in 1940 door hetzelfde gremium enigszins ingekort en aangepast tot de zogenaamde *1940 Statement of Principles on Academic Freedom and Tenure* en in 1970 aangevuld met enige verhelderingen. Ontslag is alleen mogelijk in het geval van ernstig disfunctioneren, iets dat enkel kan worden vastgesteld door vakgenoten, of “under extraordinary circumstances because of financial exigencies.”⁴⁸

Een terugkerend punt van discussie is de vraag of de academische vrijheid zich uitstrekt tot extramurale uitingen van wetenschappers van niet-wetenschappelijke aard. De Amerikanen zijn, meer dan de Europeanen, geneigd om wetenschappers die ruimte te bieden, zolang die wetenschappers duidelijk maken niet namens de instelling te spreken en die uitspraken geen twijfel oproepen over iemands

⁴⁶ A. Köbben en H. Tromp, *De onwelkome boodschap*; B. Goldacre, *Bad Pharma: How Drug Companies Mislead Doctors and Harm Patients* (Londen 2012).

⁴⁷ Zie bijv. S. Shapin, *A Social History of Truth: Civility and Science in Seventeenth-Century England* (Chicago University Press: Chicago 1994).

⁴⁸ ‘1940 Statement of Principles on Academic Freedom and Tenure with 1970 Interpretive Comments’, *AAUP Bulletin* 64, No. 2 (1978), p. 108-112, citaat op p. 109.

wetenschappelijk functioneren.⁴⁹ De Britten stellen als voornaamste voorwaarde dat de wetenschapper in kwestie binnen de grenzen van de wet blijft. Toch lijkt de zaak niet geheel duidelijk gezien de reacties op het ontslag bij University College London van de Britse biochemicus en Nobelprijswinnaar Tim Hunt, naar aanleiding van zijn ophefmakende uitspraken over vrouwen in de natuurwetenschappen.⁵⁰ Ook verdedigde het Utrechtse CvB de in de inleiding genoemde ingrepen in de afscheidsrede van Van der Horst met het argument dat de geschorste passages in die rede van niet-wetenschappelijke aard waren. De toenemende gevoeligheid van bestuurders voor ‘reputatieschade’ maakt een heldere stellingname - van de wetgever of de VSNU - op dit punt wenselijk.

Het schrikbeeld in velerlei opzicht is de Britse universiteit van Warwick. Deze universiteit schorste in 2014 de hoogleraar Engelse literatuur Thomas Docherty, een actief criticaster van de hierboven besproken ontwikkelingen, vanwege “ongepast zuchten”, “ironische opmerkingen” en een “negatieve lichaamstaal”. Daarbij huurde de organisatie dure bedrijfsjuristen in om aannemelijk te maken dat het gedrag van de hoogleraar feitelijk een ontslaggrond vormde. Pas na negen maanden keerde de universiteit op haar schreden terug; de reputatieschade was inmiddels aanzienlijk. Desalniettemin vaardigde de instelling het daaropvolgende jaar richtlijnen uit voor de door de universiteit van zijn medewerkers verwachte “tone of voice”. Ook huurt de organisatie in toenemende mate docenten in op uurbasis, waarmee het begrip ‘tijdelijk contract’ een nieuwe betekenis heeft gekregen. Bij een recente, noodzakelijk geachte reorganisatie dienden 45 wetenschappelijke medewerkers het veld te ruimen. Een van de belangrijkste selectiecriteria was de hoeveelheid verworven externe financiering. Iedereen die minder dan 75.000 Britse pond per jaar binnen haalde moest vrezen voor haar of zijn baan.⁵¹

Voorbeelden als het bovenstaande laten zien dat de universiteiten zich in meer dan een opzicht op een hellend vlak bevinden waar het gaat om academische vrijheid. Dat heeft minder te maken met schendingen van gemaakte afspraken of regels, als wel met het vervagen van grenzen. Het gaat daarbij om grenzen tussen wetenschap en techniek, tussen kennisvorming en ondernemen, tussen het besturen van universiteiten en dat van bedrijven met een winst oogmerk, tussen academische professionals en ‘gewone’ werknemers, en tussen wetenschapsbeleid en economisch beleid. Wetenschap is een zaak van direct maatschappelijk belang geworden, een feitelijk gegeven dat het aloude ideaal van een belangeloze beoefening van die wetenschap - en daarmee die wetenschap zelf - ondermijnt. Daarnaast is het zaak de prestatieafspraken enerzijds en de protocollen en richtlijnen anderzijds terug te dringen en het vertrouwen in de wetenschappelijke professionals te herstellen.⁵² In dat licht is het wellicht goed als vertegenwoordigers van wetenschap en universiteit tot een nieuwe, bruikbare en zo concreet

⁴⁹ Ibid., p. 14-15.

⁵⁰ Zie bijvoorbeeld Jon F. Wilkins, ‘Tim Hunt and Academic Freedom’, op zijn Blog ‘Lost in Transcription’, <http://jonfwilkins.com/2015/06/tim-hunt-and-academic-freedom/>, geraadpleegd op 3-6-2019.

⁵¹ De kwesties hebben landelijk veel aandacht gekregen in kranten en tijdschriften, zie o.a. G. Newey, “Mind your tone”, London Review of Books Blog (10 april 2015): <http://www.lrb.co.uk/blog/2015/04/10/glen-newey/mind-your-tone/>, geraadpleegd op 3-6-2019.

⁵² De Universiteit Gent lijkt hiermee een begin te willen maken volgens een bericht op de website van NWO: <https://www.nwo.nl/documents/nwo/onderzoek-online/onderzoek-2019-1-ugent-zet-in-op-meer-academische-vrijheid>, geraadpleegd op 3-6-2019.

mogelijke invulling van het aloude begrip academische vrijheid en daarover afspraken te maken met de politiek. Dat is doelmatiger dan de nu gebruikelijke, defensieve reacties op opeenvolgende onwelgevallige overheidsmaatregelen.